

TÜRÜK

Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
2017, Yıl:5, Sayı:9

Geliş Tarihi: **10.03.2017**

Kabul Tarihi: **11.04.2017**

Sayfa:322-331

ISSN: 2147-8872

KIPÇAKÇADAN BAŞKURTÇAYA KÖK FİİLLERDE /s/ FONEMİ

Ezgi Sırtı*

ÖZET

İdil-Ural bölgesi çağdaş Kıpçak lehçelerinden olan Başkurtçanın ses bilgisi özellikleri arasında özel bir yere sahip /s/ fonemi dairesinde gelişen düzenli ünsüz değişimleri, Eski Türkçe devresinden itibaren tarihî Kıpçak yadigârlarında değişmeden varlığını sürdüren /s/ ünsüzünden gelişen ses karşılıklarını meydana getirmiştir. /s/ foneminin Başkurtçada ortaya çıkan *birincil* ve *ikincil fonem* durumunu ve bu özel gelişmenin Başkurt yazı dilinin ses bilgisine yaptığı etkiyi ortaya koymayı amaçlayan çalışmamızda Başkurtçanın kök fiilleri taranmış, elde edilen fiillerdeki /s/ fonemi, Eski Türkçe ve tarihî Kıpçak eserleriyle birlikte *tarihî-karşılaştırmalı* yöntemle /s/ ünsüzünün yer aldığı üç düzenli ünsüz değişimi doğrultusunda incelenmiştir. Eski Türkçe devresinden beri takip edilen, tarihî Kıpçakçada da muhafaza edilen /s/ foneminin Başkurtçadaki gırtlaksızlaşma (*laryngealisation*) ile /h/ ünsüzüne gelişmesi, asli bir diğer ünsüz /ç/'nin Başkurtçada /s/ gelişmesiyle ikincil bir fonem meydana getirmesi ve son olarak da söz içi ve sonundaki /s/ ünsüzünün diş arası (*interdental*) /s/ fonemini Başkurtçanın ünsüz sistemine aktarması şeklindeki üç düzenli ünsüz değişimi taranan tüm Başkurt kök fiilleri ses bilgisel tipolojilerine göre verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Başkurtça, ses bilgisi, /s/ fonemi, düzenli ünsüz değişimi, Kıpçakça, Çağdaş Türk Lehçeleri.

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyalbilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Programı, ezgisirti@hotmail.com

/s/ Phoneme in the Root Verbs from Kipchak to Bashkir Language**ABSTRACT**

In the Idil-Ural region, there are regular consonant changes related to /s/ phoneme, which has a special place among the features of the language of Bashkir, which is one of the contemporary Kipchak dialects. These changes constituted the sound equivalents that developed from the Old Turkic language period, which survived unchanged in the historical Kipchak monuments. Our study aims to reveal the primary and secondary phonemic situation that emerged in the Bashkir area and the effect this special development has on the voice knowledge of the Bashkir language. In this study, Bashkir's the root verb scanned, resulting in the acts /s/ phoneme, Old Turkic and historical Kipchak monuments together with historical-comparative method /s/, located in the consonants which have been examined in accordance with the change three regular consonants. The development of the protected /s/ phoneme in the historical Kipchak language, which has been followed since the Old Turkic period, the introduction of a secondary phoneme by the development of the original consonant /ç/ in the Bashkir language /s/ three regular consonant changes in the form of transferring the interdental /ś/ phoneme to the Bashkir's consonant system were given according to the phonetics typologies of all Bashkir root acts.

Keywords: Bashkir language, phonetics, /s/ phoneme, regular consonant change, Kipchak, contemporary Turkish dialects.

Giriş

İdil-Ural bölgesindeki çağdaş Kıpçak lehçelerinden olan Başkurtçanın dil özelliklerine XIX. yüzyıldan beri genel nitelikli bazı eserlerde yer verildiğini gözlüyoruz: İ. N. Berezin, "Türk Antolojisi" (*Turetskaya Hrestomatiya*, Kazan, 1876) içinde Başkurtça parçalar yayımlamış; V. V. Katarinski "Rusça-Başkurtça Kısa Sözlük" (*Kratkiy rusko-başkırskiy slovar'*, Orenburg, 1893) içinde 2500 kadar söz göstermiş; A. G. Bessonov, Tatar ve Başkurt lehçelerinin fonetik yapısını, gramerini ve kelime dağarcığını incelemiştir. Bu arada, yaşayan Türk lehçelerinin XIX. yüzyıldaki öncü araştırmacıları olan W. Radloff (1882) ve N. F. Katanov (1898) da genel eserlerinde Başkurtça ile ilgilenmişlerdir (Kononov 2009: 174-176).

Eski yurtlarının araştırması dolayısıyla İdil-Ural bölgesine ve Kıpçak dünyasına hep ilgi duymuş olan Macar Türkologlarının da erkenden Başkurtçaya yönelmeleri tesadüf değildir; Vilmos Pröhle (1871-1945) Tatarca ve Karaçay-Balkarcanın yanı sıra Başkurtça üzerine yayınlarıyla öne çıkmıştır: "*Baskir nyelvtanulmányok*" Keleti Szemle IV, 1903, 194-214; "*Baschkirische Volkslieder*" Keleti Szemle VI, 1905, 12-26 (bk. Eren 1998: 40).

Sovyet Devrimi ertesinde Başkurt lehçesinin gramer ve sözlük standartları belirlenen ve zengin halk edebiyatının yanı sıra özellikle yeni toplumu anlatacak bir edebiyat için yazı dili olarak da şekillendiğini görüyoruz.

N. K. Dmitriev (1897-1954) özellikle bu yeni dönemde Başkurt yazı dilinin öncü araştırmacısı olmuştur: *Étude sur la phonétique bachkire* (Journal Asiatique 1927, 105-122); *Grammatika başkirskogo yazıka* (Moskva-Leningrad 1948); *Başkört tëlëñëñ grammatikahı* (Öfö 1950).

“Philologiae Turcicae Fundamenta” başlığıyla yayımlanan el kitabı (Wiesbaden 1959) bütün Türk lehçelerinin belli ve genel bir şablona göre gramer esaslarını veren makaleler ile oluşturulmuştur; İdil-Ural bölgesine odaklanan Alman Türkologu Johannes Benzing’in burada yer alan “Das Baschkirische” başlıklı yazısı (PhTF Vol. 1, 421-434. s.) Mustafa Argunşah tarafından tercüme edilip yayımlanmıştır (bk. Benzing 1995).

Türkiye’de ise Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan gibi akademik ortamda daima etkin olan Başkurt muhaciri bilim adamlarımız bulunsa da Soğuk Savaş dönemi boyunca Başkurtça üzerine çalışmalar neredeyse yok gibidir: Sovyet dönemi ertesinde çağdaş Kıpçak sahasına dair araştırmaları yayımlanmaya başlayan Mustafa Öner’in “Baskurt Türkçesinden Metinler” (Öner 1994a) “Baskurt Türkçesi Şiirinden Örnekler: Mostay Kerim” (Öner 1994b) adlı makalelerindeki metin örnekleri ve gramer notları ile “Baskurtça Kısa Dil Bilgisi” (Öner 2008) adlı gramer esasları, ilk monografiler olarak sayılabilir. Yazarın “Baskurtça Söz Varlığı Üzerine Notlar” başlıklı incelemesinde ise bu lehçenin temel söz varlığı, en yakın akrabası olan Tatarca ile mukayeseli biçimde tahlil edilmiştir (Öner 2007).

Habibe Yazıcı Ersoy’un 2007’de savunulan “Baskurt Türkçesinde Kip” başlıklı doktora tezi (yayımı için bk. Ersoy 2014) ile başladığı Baskurtça araştırmalarını sürdürdüğünü ve yine bir temel gramer olarak “Baskurt Türkçesi” (Ersoy 2007) makalesini yayımladığını görüyoruz. Bunların yanı sıra şu doktora çalışmaları ile yetişen uzmanların da Baskurtça araştırmalarına katıldığı gözlenmektedir:¹

Fatma Türkyılmaz (1999) Kırım-Tatar-Baskurt Türkçelerinde İsim (Gazi Üniv. DR Tezi, 451 s.)

Göksel Öztürk (2001) Edige Batır Destanı'nın Baskurt versiyonu (Marmara Üniv. DR Tezi 366 s.)

Murat Özşahin (2011) Baskurt Türkçesi Söz Varlığı (Ege Üniv. DR Tezi, 3279 s.)

Nigar Kalkan (2012) Dinis Bülekov'un Kilmişäk ve Gümir Bir Ginä Romanlarının Üslup ve Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi (Gazi Üniv. DR Tezi 1109 s.)

Fatma Ertürk (2016) Türkiye Türkçesi ve Baskurt Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi (Ege Üniv. DR Tezi, 443 s.)

Ülkemiz üniversitelerinde son yıllarda Baskurtça üzerine bir dizi yüksek lisans tezi de hazırlanmıştır:

Hülya Gökçe (1999) Baskurt Türkçesinin Tarihî Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Ankara Üniversitesi Üniv. YL Tezi, 413 s.)

¹ YÖK Tez Katoluğu üzerinden tespit edilen ilgili çalışmalar tarih sırasına göre verilmiştir.

Mehmet Terzi (1999) Başkurtçada Haber Kipleri ve Zaman Kaymaları (Çanakkale Onsekiz Mart Üniv. YL Tezi, 105 s.)

Ramazan Keskin (2004) Başkurt Türkçesinde Zarf-Fiiller (Gazi Üniv. YL Tezi, 223 s.)

Mehmet Yasin Kaya (2005) Mostay Kerim'in Şiirleri, Giriş-Metinler-Dizin (Ege Üniv. YL Tezi, 319 s.)

Murat Özşahin (2005) Seyfi Kudaş'ın Şiirleri, Giriş-Metinler-Dizin (Ege Üniv. YL Tezi, 307 s.)

Ebru Çetin Milci (2006) Başkurt masalları ve Başkurt Türkçesindeki sözcük grupları (Marmara Üniv. YL Tezi, 435 s.)

Fatma Ertürk (2008) Başkurt Türkçesinde Sıfat-fiil Ekleri ve İşlevleri (Gazi Üniv. YL Tezi, 199 s.)

Müzekkâ Bayrak (2008) Masallar Adlı Metin Esasında Başkurt Türkçesinde Fiil (Trakya Üniv. YL Tezi, 327 s.)

Mustafa Aydın (2014) Başkurt Türkçesinde Edatlar (Gazi Üniv. YL Tezi, 287 s.)

Türk dili tarihinde “Eski Türkçe > Tarihî Kıpçak > Çağdaş Kıpçak” yoluyla bir gelişme zeminine oturtmaya çalıştığımız kök fiiller taraması ile bütün çağdaş Kıpçak lehçelerine odaklanırken; Başkurtça için hâlen en büyük söz varlığını içeren kaynak hâlindeki iki ciltlik *Başkört Têlênêñ Hüzlêğê* I-II, (Meskev 1993) kullanıldı. Bunun üzerinde yaptığımız tarama çalışması sonucunda elde ettiğimiz kök fiiller Başkurtça için esas malzememiz oldu. Tespit ettiğimiz bu Başkurtça kök fiillerdeki fonetik değişimler arasında tarihî Türkçede görülmeyen, Başkurtçaya özgü ünsüz değişimleri zaten Türkoloji literatüründe önceden beri ilgi çeken özelliklerdir.

Başkurt yazı dilinin fonetik kimliğini meydana getiren ünsüzler arasında /s/ fonemi eş zamanlı (*senkronik*) olarak ikincil ses değerleri taşımak bakımından özeldir. Tarihî fonetik araştırması bakımından ise birincil (asli) /s/ ünsüzlerinin gelişmesini izlemek de ayrıca önem taşımaktadır. Dolayısıyla Başkurtçanın çağdaş Kıpçak yazı dilleri arasındaki yerini tam ve belirgin olarak ortaya koyabilecek /s/ fonemini karşılayan sesleri, hem tarihî Kıpçakça ile hem de kavmî (*etnolinguistic*) bakımından bir grup oluşturdukları diğer çağdaş Kıpçak lehçeleriyle mukayeseli olarak görmek ve buna göre düzenli ses değişmelerini tespit etmek Başkurtçanın kök fiillerindeki fonetik yapıyı ortaya koymamıza imkân verecektir.

Burada J. Benzing'in de ünlü ve ünsüz sistemi bakımından Başkurtçanın Tatarca ve Kazakça ile olan bağımlı vurguladığını belirtelim: “Baskurtça ünlü sistemi itibariyle Tatarcadan bazı çok ender durumlarda sapmalar gösterir ve bunlar da esasta Baskurtçayı Tatarcadan ayıran ve Kazakçaya yaklaştıran ünsüzler ile ilgili ses kanunlarıdır.” (Benzing 1995: 128). Başkurtçanın Tatarca ile olan yakınlığını inkâr edilemez bir gerçek olarak ifade eden M. Z. Zekiyev de görüşlerine F. Faseev ve T. Garipov'un iki yazı diline dair tespit edilen ortak söz varlığı ve köken oranlarını da eklemektedir (Zekiyev 2006: 81).

Gerçekten de Başkurtça, özellikle fonetik açıdan Tatarca ve Kazakça arasında bir geçiş köprüsü hâindedir; şekil bilgisi yönünden Tatarcaya çok yakın duran Başkurtça özellikle ses yapısıyla ondan ayrılmıştır (Öner 1998: XXXII).

Bu makalede odaklanacağımız Başkurtçada /s/ fonemine baktığımızda Eski Türkçe ve onun takipçisi tarihî Kıpçakça üzerinden gelen birincil /s/ ünsüzünün Başkurtçada ulaştığı ses değeri ile birlikte Başkurtçada meydana gelen ikincil ses değerinden de söz etmek gerekir. Başkurtçanın ünsüz sisteminin /s/ ses değerini etrafında gelişen kimliğini oluşturmada hepsi de düzenli olan bu ses değişmelerinin önemi büyüktür.

Mustafa Öner, Genel Türkçe zeminiyle Başkurt yazı dilinin gramer inceliklerini verdiği *Başkurtça Kısa Dil Bilgisi* çalışmasında “Tarih İçindeki (*diakronik*) Düzenli Ses Değişmeleri” başlığı altında Genel Türkçedeki asli /s/ foneminden gelişen Başkurtçaya özgü dış arası (*interdental*) /s/, gırtlaksıl /h/ ve /ç/ ünsüzünün Başkurtçadaki karşılığı olan ikincil /s/ fonemlerini örneklerle incelemiştir (Öner 2008: 238-293). Habibe Yazıcı Ersoy da *Başkurt Türkçesi* bölümüyle katkıda bulunduğu *Türk Lehçeleri Grameri* başlıklı eserde *Ünsüzlerde Görülen Ses Hadiseleri* başlığı altında Genel Türkçede kelime başındaki tüm /s/ ünsüzlerinin /h/; tüm /ç/ ünsüzlerinin /s/ olduğunu belirterek örnekleri sunmuş ayrıca alıntılara da yansıyan s > h gelişmesine dikkat çekmiştir (Ersoy 2007: 760).

Eski Türkçe devresinden itibaren tarihî Kıpçak yadigârlarında da değişmeden ses değerini sürdürdüğünü gördüğümüz /s/ ünsüzü, Başkurt yazı dilinde bambaşka bir teşekkül noktasına kaymış ve söz başındaki düzenli *gırtlaksillaşma* (s- > h-) ile çağdaş Kıpçak yazı dilleri arasında tamamen Başkurtçaya özgü bir ünsüz karakteristiği ortaya çıkmıştır. Bundan bağımsız olarak karşımıza çıkan Başkurtçadaki /s/ fonemi ise yine düzenli bir *süreklileşme* (-ç- > -s-) ile tamamen *ikincil fonem* olarak yerini almıştır. /s/ foneminden gelişen yine Başkurtçaya özgü *dış arası (interdental) /s/ fonemi* daima söz içinde olacak biçimde ayrı bir *ikincil fonem* değeri kazanmıştır.

1. Kıp. s > Bşk. h (söz ve hece başında)

ET *sal-* “Koymak, yerleştirmek; hareket ettirmek, çekmek” (DLT 464; EDPT 824; DTS 482) > Kıp. *sal-* (KTS 224) > Bşk. *hal-* (BTH II 570-572).

ET *séz-* “Hissetmek; farkına varmak, anlamak” (krş. DLT *sezin-* “şüpheye kapılmak” 485; EDPT 860; DTS 498) > Kıp. *sez-* (KTS 233; KLS 164) > Bşk. *hiž-* (BTH II 586).

ET *sark-* “Taşmak; sarkmak, ağmak” (DLT *sark-* “sızmak; sarkmak” 473; DTS 489; EDPT 847) > Kıp. *sark-* [*sarkı-*] (KTS 227) > Bşk. *harç-* (BTH II 576).

Örneklere de gördüğümüz üzere Başkurtçada söz ve hece başındaki sedasız ve sürekli /h/ sesi, birincil /s/ foneminin yerini almıştır. Buna göre Başkurtçada, Kıpçakçanın birincil /s/ foneminin artık yaşamadığını söylemeliyiz. Bu s>h değişmesinin alıntı sözlere bile yansması, ikincil /h/ sesinin Başkurtçanın ayırt edici ünsüzü olma özelliğini kanıtlamış gibidir: Ar. *sûret* > Bşk. *hüret* “suret, biçim”; Ar. *sabın* > Bşk. *habın* “sabun”; Rus. *soldat* > Bşk. *haldat* “asker”; Fars. *sarây* > Bşk. *haray* “saray” (Öner 2008: 245).

N. A. Baskakov ünsüz sistemlerinin gelişim özelliklerinden söz ederken *kök biçimbirim başındaki durum* tespitinde [s (ś ~ h ~ 0)] maddesinde Türkmenceden, Başkurtçadan ve Yakutçadan söz eder. Yani bu yazı dilleri için söz konusu madde, ayırt edici bir özellik taşımaktadır. (Baskakov 2006: 106-107) Bambaşka yollardan ve farklı tarihsel zeminlerden de gelseler burada önemsenmesi gereken husus, anılan seslerin *ölçüt* olarak kabulüdür. Türkmencede s > ś gelişmesi istisnasız işler, Başkurtça gibi söz içiyle de sınırlı kalmaz. Yakutçada ise /s/ sesi tamamen düşmüştür: sen > Yak. en “sen”; süt > üt “süt” vb. Bu söz başındaki /s/ ünsüzünün tamamen düşmeden önceki aşamaları için ise onun önce diş arası /ś/, daha sonra gırtlak ünsüzü /h/ olması ihtimalini dile getiren B. A. Serebrennikov ve N. Gadjeva'nın görüşü de N. A. Baskakov'un tespitiyle örtüşmektedir (bk. Serebrennikov 2011: 61-62).

2. Kıp. s > Bşk. ś (söz içinde ve söz sonunda)

Eski Türkçe ve tarihî Kıpçak yadigârlarında gördüğümüz /s/ diş ünsüzü, Başkurtça kök fiiller söz varlığında iki ünlü arasında iki fiilde /ś/ sonucu vermiş (Bşk. *hası-* < Kıp. *sası-*; Bşk. *ěśě-* < Kıp. *isi-*) bir fiil ise s>h gelişmesiyle söz varlığında yer almıştır: *aħha-* < Kıp. *aħsa-*.

ET *isi-* “Isınmak” (EDPT 241; DTS 213; DLT 292) > Kıp. *isi-* (KTS 114) > Bşk. *ěśě-* (BTH II 726).

ET *as-* “Asmak, takmak; ertelemek, açığa almak; idam etmek” (DLT 154; DTS 59; EDPT 240) > Kıp. *as-* (KTS 13; KLS 13) > Bşk. *aś-* (BTH I 86).

ET *es-* (I) “Rüzgâr esmek; havaya savurmak (*tohum vb. taneler*)” (DLT 265; DTS 183; EDPT 240) > Kıp. *es-* [*is-*] (KTS 75) > Bşk. *iś-* (BTH I 406).

ET *kıs-* “Sıkıştırmak, bastırmak; sıkıkmak; baskı uygulamak” (DLT 428; EDPT 665; DTS 447) > Kıp. *kıs-* (KTS 145; KLS 103) > Bşk. *kıś-* (BTH I 743).

3. Kıp. ç > Bşk. s (söz başında, söz içinde, söz sonunda)

Dişsilleşme olarak adlandırabileceğimiz ç > s gelişimi, Başkurtçaya özgü düzenli bir ünsüz değişmesidir. Bu değişme sonucunda Başkurtçada *ikincil* /s/ ünsüzü meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu gelişme sonucunda Başkurtçada artık asli bir /ç/ ünsüzünün de kalmadığını söylemeliyiz.

N. A. Baskakov, ç /ş ~ ş / s karşılıkları şeklinde söz ettiği Başkurtçanın ünsüz sisteminin özelliklerinde şu iki tespiti vurgular:

1. Başkurtçadaki bütün durumlarda ç ünsüzünün değiştirimi olarak genellikle s ünsüzü görev yapar: as- “aç-“, sısgan “sıçan, fare”;

2. ş ünsüzü s'ye dönüşmez: baş “baş”, biş “beş”, ukşaş “benzer” (Baskakov 2006: 150).

Başkurtça kök fiillerin tümünde /ç/ foneminden gelişen ikincil /s/ ünsüzünü tespit ettik. N. A. Baskakov'un asli /ş/ foneminin Başkurtçada yaşadığını vurgulaması ise komşusu

Kazakça gibi /ş/ temelli ikincil bir /s/ ünsüzünün Başkurtçada bulunmadığına dikkat çekmek için olmalıdır (taş- > Kzk. tas-; aş- > Kzk. as- vb).

ET *çağ-* “Çakmak (*çakmaktaşı ya da metal bir alet ile*); sokmak (*yılan ya da böcek*); iftira atmak; ihanet etmek, kandırmak” (DLT 222; EDPT 405; DTS 140) > Kıp. *çağ-* [*çağ-*] (KTS 45; KLS 47) > Bşk. *sağ-* (BTH II 157).

ET *çök-* “Diz çökmek; dibe çökmek, batmak; yığılmak; *mec.* Çökmek, kötü hissetmek (*köñülüm çökti*)” [*sök-* (II)] (DLT 242; EDPT 413; DTS 154) > Kıp. *çök-* (KTS 53; KLS 51) > Bşk. *sük-* (BTH II 246).

ET *açıl-* “Acılaşmak; ekşimek, bozulmak, *mec.* Acı hissetmek” (EDPT 20; DTS 4; DLT 129) > Kıp. *açıl-* (KTS 2) > Bşk. *esě-* (BTH II 755).

ET Ø ~ Kıp. *ölç-* “Ölçmek, tartmak” [*ölş-*, *ölşi-*, *ölüş-*] (KTS 210; KLS 150) > Bşk. *ülse-* (BTH II 492); ET *kuç-* “Sarılmak” (DLT 446; EDPT 590; DTS 463) > Kıp. *kuç-* [*koç-*] (KTS 161; KLS 124) > Bşk. *kos-* (BTH II 684).

ET *uç-* “Uçmak, havalanmak (*kuş*); ölmek; gözden kaybolmak; hızla gitmek” (DLT 613; DTS 603; EDPT 19) > Kıp. *uç-* (KTS 291; KLS 204) > Bşk. *os-* (BTH II 52).

Başkurtça kök fiillerinin tümünü taramamız sonucunda elde ettiğimiz /s/ ses değeri dairesinde gelişen düzenli ünsüz değişmelerinin yazı dilinin söz varlığına, tipolojilerine göre şu şekilde yansıdığını görmekteyiz:

a) Kıp. s > Bşk. h

CVC tipli fiil köklerinde; *hal-* (<Kıp. sal-), *hav-* (<Kıp. sav-), *har-* (<Kıp. sar-), *hat-* (<Kıp. sat-), *hip-* (<Kıp. sep-), *hiž-* (<Kıp. sez-), *huğ-* (<Kıp. sık-), *hun-* (<Kıp. sın-), *huy-* (<Kıp. sıy-), *hız-* (I) (<Kıp. çiz-), *hız-* (II) (<Kıp. sız-), *hěñ-* (<Kıp. siñ-), *hiy-* (<Kıp. siy-), *huğ-* (<Kıp. soğ-), *hul-* (<Kıp. sol-), *hur-* (<Kıp. sor- (I)), *huy-* (<Kıp. soy-), *huž-* (<Kıp. suza-), *hük-* (<Kıp. sök-(I)), *hün-* (<Kıp. sön-), *hon-* (<Kıp. sun-), *hör-* (<Kıp. sür-), *höy-* (<Kıp. süy-, sev-), *höž-* (I) (<Kıp. süs-), *höž-* (II) (<Kıp. süz-) olmak üzere 25 fiil;

CVCC tipli fiil köklerinde; *harğ-* (<Kıp. sarğ-), *hělk-* (<Kıp. silk-) olmak üzere 2 fiil;

CVCV tipli fiil köklerinde; *hası-* (<Kıp. sası-), *hıla-* (<Kıp. sıla-), *hına-* (<Kıp. sına-), *hora-* (<Kıp. sor- (II)), *hula-* (<Kıp. solı-), *yaha-* (<Kıp. yasa-) olmak üzere 6 fiil;

VCCV tipli fiil köklerinde; *ağha-* (<Kıp. ağsa-) olmak üzere 1 fiil tespit edilmiştir.

b) Kıp. s > Bşk. ś

CVC tipli fiil köklerinde; *baś-* (<Kıp. bas-), *boś-* (<Kıp. pus-), *kiś-* (<Kıp. kes-), *kiś-* (<Kıp. kıs-), *koś-* (<Kıp. kus-) olmak üzere 5 fiil;

CVCV tipli fiil köklerinde; *hası-* (<Kıp. sası-) olmak üzere 1 fiil;

VC tipli fiil köklerinde; *aś-* (<Kıp. as-), *iś-* (<Kıp. es-), *üś-* (<Kıp. ös-) olmak üzere 3 fiil;

VCV tipli fiil köklerinde; *ěś-* (<Kıp. isi-) olmak üzere 1 fiil tespit edilmiştir.

c) Kıp. ç > Bşk. s

CVC tipli fiil köklerinde; *bēs-* (<Kıp. bıç-, biç-), *kis-* (<Kıp. keç-), *küs-* (<Kıp. köç-), *kas-* (<Kıp. kaç-), *kos-* (<Kıp. kuç-), *saķ-* (<Kıp. çak-), *sal-* (<Kıp. çal-), *sap-* (<Kıp. çap-), *ses-* (<Kıp. saç-), *sik-* (<Kıp. çek-), *sıķ-* (<Kıp. çık-), *sum-* (<Kıp. çum-), *sük-* (<Kıp. çök-) olmak üzere 13 fiil;

CVCC tipli fiil köklerinde; *sens-* (<Kıp. sanç-), *sirt-* (<Kıp. çert-) olmak üzere 2 fiil;

CVCV tipli fiil köklerinde; *sērē-* (<Kıp. çüri-), *sıza-* (<Kıp. Ø) olmak üzere 2 fiil;

VC tipli fiil köklerinde; *as-* (I) (<Kıp. aç- (I)), *as-* II (<Kıp. aç- II), *ēs-* (<Kıp. iç-) *os-* (<Kıp. uç-) olmak üzere 4 fiil;

VCV tipli fiil köklerinde; *esē-* (<Kıp. aç-) olmak üzere 1 fiil;

VCCV tipli fiil köklerinde; *ülse-* (<Kıp. ölç-) olmak üzere 1 fiil tespit edilmiştir.

Başkurtçanın söz varlığını taramamız sonucunda elde ettiğimiz kök fiil sayısı 273'tür. Kök fiiller arasında /s/ fonemi etrafında gelişen ses değerlerini ortaya koymaya çalıştığımız incelemede 273 kök fiilin 67'sinin Başkurtçanın düzenli ünsüz değişimleri doğrultusunda şekillenen /s/ fonemine dair fiiller olduğunu görmekteyiz. 67 fiilin 34'ü Eski Türkçe devresinden tarihî Kıpçak yadigârlarına değişmeden aktarılan asli /s/ ünsüzünden gelişen Başkurt yazı dilinde /h/ karşılığıyla yer bulan fiillerdir. Başkurtçaya has *ikincil* bir ses değeri olan diş arası (*interdental*) /s/ ünsüzüne gelişen 10 kök fiil söz konusudur. Başkurtçanın /s/ ses değerinin paralelliğinde yazı dilinde /ç/ ünsüzünü ortadan kaldıran bir diğer *ikincil* /s/ fonemiyle karşılık bulan kök fiil sayısı ise 23'tür.

Sonuç

Bu inceleme ardından en önem taşıyan sonuç; Eski Türkçeden beri yazılı yadigârlarda izlenen ve tarihî Kıpçakça vasıtasıyla bütün çağdaş Kıpçak lehçelerine de miras olan asli /s/ ünsüzünün artık Başkurtçada bulunmadığı gerçeğidir.

Söz başı ve hece başı durumunda düzenli s- > h- değişmesi;

Hece sonu ve söz sonunda da düzenli -s > -ś değişmesi...

Bu iki değişme sonucunda sözün başında, içinde ve sonunda olmak üzere bütün asli /s/ ünsüzleri değişmiş durumdadır. Bu durumun, çağımızda var olan 10 Kıpçak yazı dilinden biri olan Başkurtçayı diğerlerinden tamamen ayırdığını söylemeliyiz. Çünkü bu asli /s/ foneminin diğer bütün Kıpçak yazı dillerinde aynen korunduğunu görüyoruz [ET *sakal* > Nog. *sakal*, Bşk. *hakal* "sakal"; ET *sarığ* > Tat. *sarı*, Bşk. *harı* "sarı" (bk. Serebrennikov 2011: 61)].

Başkurtçada düzenli ç- > s- değişmesi ile de Eski Türkçe ve Kıpçakça devirlerinin baştaki bütün /ç/ ünsüzleri Başkurtçada ikincil /s/ sonucunu verince, bütün asli /s/ ünsüzlerinin güçlü bir tepki ile telaffuz cihazında en arka teşekkül noktasına, gırtlığa kayması genel Türk fonetiği açısından da Başkurtçayı çok ilgi çekici kılmaktadır. Bir tetikleme ile oluştuğu anlaşılan, bu sıralı iki ses değişmesi (1. adım: ç > s; 2. adım: s > h): ET *çık-* > Bşk.

sık- “çıkmaq” sonucunu verince ET sık- “sıkmaq” da hık- “sıkmaq” biçimine dönerek dilde oluşacak bir eş seslilikten ve iletişim kusurundan kaçınmış olmaktadır.

Başkurtçadaki bu dişil (*dental*) ünsüzün gırtlaksızlaşma sürecinin (s- > h-) Yakutçadaki gibi zayıflama (*reduction*) ile tamamen bir ünsüz kaybına yol açmadığını da görüyoruz: ET *sub* > Tat. *suv*, Bşk. *hıv* “su”; ET *söz* > Tat. *süz*, Bşk. *hüz* “söz”; ET *sıgır* > Tat. *sıyır*, Bşk. *hıyır* “sığır”; hatta eski alıntılarda da Ar. *sûrat* > Bşk. *hüret* “şekil” vb. (Dmitriev 1950: 29).

Sonuçta dişil (*dental*) /s/ ünsüzünün söz içinde damaksıl (*palatal*) /š/ ve çok daha şaşırtıcı bir gelişme ile gırtlaksıl (*laryngeal*) /h/ ünsüzüne dönmesi ve bunun yanı sıra diş-damaksıl /ç/ ünsüzünün bütünüyle dişilleşip /s/ ünsüzüne dönmesi, Başkurtça ünsüz yapısında (*consonantizm*) dişil (*dental*) bir komplekse işaret etmektedir. Bu ise Başkurtçayı ortak bir tarihî dil mirası taşıyan Kıpçak yazı dillerinden tamamen farklı bir hâle getiren, ona apayrı bir fonetik kimlik veren önemli bir özelliktir.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

Baskakov, N. A. (2006), *Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi*, (Çev. Kenan Koç-Oktay Selim Karaca) İstanbul: “Multilingual”.

Benzing, J. (1995), “Başkurt Türkçesi” (Çev. Mustafa Argunşah), *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 127-142.

Başkört Têlênêñ Hüzlêgë (1993) İkê tomda (Red. A. G. Biişev) I T. A-M; II T. N-Ya, Meskev: “Russkiy yazık”

BTH bk. *Başkört Têlênêñ Hüzlêgë*

Clauson, Sir Gerard (1972), *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.

DLT bk. Kâşgarlı Mahmûd.

DTS bk. Nadelyayev, V. M.

EDPT bk. Clauson

Ersoy, H. (2007), “Başkurt Türkçesi” *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ, s. 749-810.

Grønbech, K. (1942) *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindexzu Codex Cumanicus*, Einar Munksgaard, Kopenhagen [Türkçe Çev. Aytaç K. (1992) *Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, Ankara: “Kültür Bakanlığı Yay.”]

Kâşgarlı, M. (2005) *Divânü Lugâti't-Türk* (S. Erdi, S. T. Yurteser) İstanbul: “Kabalıcı Yayınevi”.

Nadelyayev, V. M.; Nasilov, D. M.; Tenişev, E. R.; Şçerbak, A. M. (1969) *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: “Akademiya NAUK SSSR”.

Kononov, A. N. (2009) *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, Ankara: “TDK”.

KLS bk. Grønbech, K.

KTS bk. Toparlı R.

Öner, M. (1994a) “Başkurt Türkçesinden Metinler” *EÜ Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VIII*, İzmir, 1995, 66-114.

Öner, M. (1994b) “Başkurt Türkçesi Şiirinden Örnekler: Mostay Kerim” *Türk Dili*, Sayı 514, yıl: 1994, 316-322.

Öner, M. (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: “TDK”

Öner, M. (2007) “Başkurtça Söz Varlığı Üzerine Notlar” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten C: II*, 2007, s. 89-99.

Öner, M. (2008), “Başkurtça Kısa Dil Bilgisi”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar. Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Ankara: “Ötüken” 238-293. s.

Özşahin, M. (2011) “Başkurt Türkçesindeki Farsça Alıntılarda Anlam Değişmeleri”, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/1 Winter 2011, s. 1675-1695.

Radloff, W. (1882) *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen*, I. Theil. Phonetik der nördlichen Türksprachen. Leipzig.

Serebrennikov, B. A., Gadjeva N. Z. (2011) *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri* (Çev. T. Hacıyev, M. Öner). Ankara: “TDK 1033”.

Şçerbak, A. M. (1970) *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov*. Leningrad: “NAUK”.

Tenişev, E. R. /Red/ (1984) *Sravnitel'naya-istoričeskaya tyurkskih yazıkov*. Fonetika, Moskva.

Toparlı, R; Vural, H.; Karaatlı, R. (2003) *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: “TDK 835”.

Zekiyev, M. Z. (2006), “Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri”, (Akt. Mustafa Toker), *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 73-86.